

“HAYOT–O‘LIM” OPPOZITSIYASINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Fazliddinova Feruza

Annotatsiya: Tezisdagi o‘zbek tili uchun “hayot–o‘lim” binar konseptining leksik-semantik qatlamida ifodalanishi tahlil qilinadi. Maqsad — mazkur konseptning til birliklarida yuzaga chiqish mexanizmlari va baholovchanlik profilini aniqlash. Komponent tahlil, konseptual-semantik yondashuv va korpusga yaqin kontekst kuzatuvini qo‘llandi. Ilmiy yangilik “hayot” va “o‘lim”ning yadro-periferiya tuzilishi hamda evaluativ asimmetriyasi o‘zbek tili materialida solishtirilganidir.

Аннотация: В тезисах анализируется выражение бинарного концепта «жизнь–смерть» в узбекском языке на лексико-семантическом уровне. Цель — выявить механизмы проявления концепта в языковых единицах и описать его оценочный профиль. Применены компонентный анализ, концептуально-семантический подход и наблюдение над контекстами, близкое к корпусному. Показано, что «жизнь» тяготеет к темпоральности и положительной оценке, а «смерть» — к эвфемистической номинации и нейтрально-негативной оценке.

Abstract: The paper examines how the binary concept “life–death” is encoded in Uzbek at the lexical-semantic level. It aims to identify the mechanisms through which the concept surfaces in linguistic units and to describe its evaluative profile. Componential analysis, conceptual-semantic modeling and corpus-like context observation were used. The study shows that “life” is linked to temporality and positive evaluation, whereas “death” is expressed mainly through euphemistic and neutral-to-negative designations.

Kalit so‘zlar: konsept; binarlik; leksik-semantik maydon; evfemizm; baholovchanlik.

Ключевые слова: концепт; бинарность; лексико-семантическое поле; эвфемизм; оценочность.

Keywords: concept; binarity; lexical-semantic field; euphemism; evaluativity.

Kirish. Inson tajribasining eng bazaviy qutblari — tirik mavjudlik va uning tugashi — har bir tilda boy va ko‘p qatlamli nominatsiyalar tizimini hosil qiladi. O‘zbek tilshunosligida “hayot–o‘lim” oppozitsiyasi til birliklari orqali konseptual tajriba va ijtimoiy-madaniy me‘yorlarning umumlashgan ko‘rinishini beradigan asosiy semantik tayanchlardan biri sifatida qaraladi. Ta’rif nuqtayi nazaridan “hayot” mavjudlikning davomiyligi, faoliyat va rivojlanish bilan bog‘langan holatni bildirsa, “o‘lim” shu davomiylikning uzilishi yoki yakunlanishini anglatadigan holat sifatida talqin etiladi. Biroq bu ikki qutb oddiy antonimik juftlik bilan cheklanmaydi: ular

o'zbek leksik tizimida antonimiya, gradatsiya, evfemizatsiya va metaforizatsiya yo'li bilan tarmoqlanib, ko'p qatlamli semantik maydonni shakllantiradi. Tadqiqotning maqsadi mazkur binar konseptning leksik-semantik qatlamda yuzaga chiqish mexanizmlarini hamda baholovchanlik profilini aniqlashdan iborat. Tahlilda komponent tahlil, konseptual-semantik yondashuv va korpusga yaqin kontekst kuzatuvi usullaridan foydalanildi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, konsept faqat lug'aviy ta'rif orqali emas, balki uning real nutqiy qo'llanishi, uslubiy qatlamlari va baholovchanlik xususiyatlari orqali ham ochiladi. Shu sababli tahlil uch bosqichda olib borildi: birinchidan, yadro va periferiya birliklari komponent tahlil asosida ajratildi; ikkinchidan, ularning kollokatsiyalari va uslubiy bog'lanishlari kuzatildi; uchinchidan, baholovchanlik tendensiyalari kontekstlar bo'yicha umumlashtirildi.

1. Hayot konseptining leksik-semantik tarkibi. Hayot konsepti o'zbek tilida yadro va periferiyadan iborat maydon sifatida tavsiflanadi. Yadroda "hayot", "umr", "tiriklik", "tirik" singari umumiy nominatsiyalar turadi; ularning semantik tarkibida "davomiylik", "faoliyat" va "tiriklik holati" komponentlari ajraladi. Periferiyada esa "kun kechirish", "ro'zg'or", "yashash tarzi", "hayotiylik" kabi ixtisoslashgan va uslubiy rangdor birliklar joylashadi. Bu birliklar yadro ma'nosini turmush, tirikchilik va yashash sifati kabi qirralar bilan to'ldiradi. Maydonning kengayishi asosan derivatsiya va semantik kengayish mexanizmlariga tayanadi: "yashamoq" fe'li asosida "yashash", "yashovchan", "yashab ketmoq" kabi birliklar hosil bo'ladi va ularning har biri o'ziga xos pragmatik vazifa bajaradi. Masalan, "yashab ketmoq" birikmasi nafaqat biologik mavjudlikni, balki ortda iz qoldirish, natija yaratish g'oyasini ham qamrab oladi. Bu esa hayotning aksiologik, ya'ni qadriyatga oid modelini kuchaytiradi: yashash faqat mavjud bo'lish emas, ma'no va samara bilan bog'liq jarayon sifatida idrok etiladi.

Kuzatuvlarga ko'ra, "umr" leksemasi ko'pincha vaqt o'lchovlari bilan birikadi: yil, kun, lahza kabi birliklar bilan kollokatsiyalanish chastotasi yuqori bo'ladi. Kontekstlarning katta ulushida "qisqa umr" va "uzoq umr" modellarining takrorlanishi hayotni davomiylik parametri bilan o'lchash ustuvorligini ko'rsatadi. Buni konseptning temporallik bilan bog'liq kognitiv sxemasi izohlaydi: hayot tajribasi inson ongida vaqt chizig'i sifatida kodlanadi, til esa aynan shu sxemani leksik va grammatik vositalar bilan mustahkamlaydi [1; 5].

Komponent tahlil nuqtayi nazaridan "hayot" leksemasi umumiy va mavhum ma'noga ega, "umr" esa shu tushunchaning vaqt bilan o'lchanadigan, ya'ni individual hayot davriga ishora qiluvchi qirrasini ifodalaydi. "Tiriklik" biologik holatga, "tirik" esa shu holatning belgisiga yo'naladi. Demak, yadro ichida ham semantik taqsimot mavjud: bir birlik jarayonni, ikkinchisi davrni, uchinchisi holatni nomlaydi. Aynan shu

ichki tabaqalanish hayot konseptining o'zbek tilida nega boy variativlikka ega ekanini tushuntiradi.

2. O'lim konsepti va evfemizatsiya. O'lim konsepti o'zbek tilida ko'p qatlamli nominatsiya va muloqot etiketi me'yorlari bilan belgilanuvchi semantik zona sifatida namoyon bo'ladi. "O'lim" va "vafot" yadro birliklari sanalsa, "olamdan o'tmoq", "ko'z yummoq", "joni uzilmoq" singari variantlar periferiyada turib, turli uslubiy va emotsional ranglar beradi. Hayot konseptidan farqli o'laroq, bu yerda to'g'ridan-to'g'ri nominatsiya muloqotda ko'pincha yumshatish strategiyasi bilan almashtiriladi, chunki qayg'u, hurmat va ehtiyotkorlik talab qiladigan vaziyatlarda bevosita nomlash qo'pol yoki xavfli deb qabul qilinishi mumkin. Shu sababli evfemizm va perifrazalar faol ishlaydi. Janrga qarab tanlov ham o'zgaradi: rasmiy uslubda "vafot etdi" modeli ustun bo'lsa, og'zaki nutqda "ketib qoldi", "dunyodan o'tdi" kabi ko'chma ifodalar tez-tez uchraydi, badiiy matnda esa "ajali yetdi" singari frazeologik birliklar dramatismni kuchaytiradi.

Periferiya birliklarining emotsional rangi ham farqlanadi. "Vafot etmoq" hurmat va rasmiylik, "ko'z yummoq" va "olamdan o'tmoq" hamdardlik va tasalli, "joni uzilmoq" esa jarayonning og'irligi hamda dramatismi bilan bog'lanadi. Demak, o'limni ifodalovchi variantlar oddiy sinonimik qatorni emas, balki pragmatik vazifalari bo'yicha tabaqalangan maydonni tashkil etadi. So'zlovchining tanlovi esa tinglovchi bilan munosabat, vaziyatning tantanaliligi va ifoda maqsadiga bog'liq bo'ladi.

Kuzatuv natijalari shuni ko'rsatadiki, bir xil kommunikativ vaziyatda "o'ldi" fe'lining qo'llanishi evfemistik variantlarga nisbatan ancha past bo'ladi. Ayniqsa nekrolog, rasmiy xabar va hamdardlik matnlarida "vafot" modellari ustuvor; bu nisbat ba'zi janrlarda 1:5 yoki 1:7 ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin. Mazkur ko'rsatkichlar shartli bo'lib, tendensiyani ifodalaydi. Ilmiy nuqtayi nazardan til tizimi bu yerda pragmatik filtr vazifasini bajaradi: to'g'ridan-to'g'ri nominatsiya emotsional zarbani oshirgani uchun madaniy me'yorlar yumshatilgan kodlashni rag'batlantiradi. Natijada o'lim konsepti hayotga nisbatan kamroq nomlanadi, lekin ko'proq perifrazlanadi, ya'ni nominativ tanqislik ifoda vositalarining boyligi bilan to'ldiriladi [3; 4].

3. Baholovchanlik asimmetriyasi. Leksik-semantik tahlilning muhim natijasi — "hayot" va "o'lim" o'rtasidagi baholovchanlik asimmetriyasidir. Badiiy matnlarda "umr", "hayot", "tirik" leksemalari "o'lim", "vafot", "ajal" birliklariga nisbatan ko'proq variativlikda uchraydi va ko'pincha ijobiy baholov bilan keladi. Tahliliy kuzatuvda har 100 kontekstning taxminan 60–70 tasida "hayot"ga ijobiy, "o'lim"ga esa neytral yoki salbiy konnotatsiya birikishi qayd etiladi. Bu notekislikni konseptning kognitiv iqtisodi bilan izohlash mumkin: ijtimoiy muloqotda hayotga oid holatlar ko'proq tasvirlanadi, o'lim esa ko'pincha yumshatiladi, chunki tabu va etiket omillari nominatsiyani cheklaydi [2; 3]. Natijada hayot rag'bat, tasalli va tajriba bayoni

vazifalarida, o'lim esa hamdardlik, rasmiy xabar va ogohlantirish vazifalarida faollashadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, baholovchanlik faqat leksemaning o'ziga emas, uning kontekstiga ham bog'liq. "O'lim" so'zi ogohlantirish yoki tarixiy bayon kontekstida neytral, hamdardlik matnida esa ehtiyotkor va yumshatilgan ohangda ishlatiladi. "Hayot" ham har doim ijobiy emas: "og'ir hayot" yoki "tirikchilik" kabi birikmalar mashaqqat ma'nosini ifodalashi mumkin. Shu bois ijobiy va salbiy qutblar mutlaq emas, balki ustun tendensiya sifatida baholanishi to'g'ri bo'ladi.

Quyidagi jadval yuqoridagi kuzatuvlarni tizimlashtirib, qarama-qarshi qutblarning simmetriya va asimmetriyasini ko'rsatadi. Undagi chastota ko'rsatkichlari korpusga yaqin kuzatuv tendensiyalarini shartli ifodalaydi va semantik mezonlar bo'yicha kategoriyalashga xizmat qiladi [4].

Jadval. "Hayot" va "o'lim" konseptlarining leksik birliklari va baholovchanlik turi

Konsept	Yadro birliklar	Periferiya birliklar	Chastota (%)	Baholovchanlik turi
Hayot	hayot, umr, tiriklik, tirik	kun kechirish, ro'zg'or, yashash tarzi, hayotiylik	65	Ijobiy
O'lim	o'lim, vafot	ko'z yumdi, dunyodan o'tdi, joni uzilmoq	35	Neytral/salbiy
Hayot	umr	yashamoq, yashab ketmoq	70	Ijobiy (qadriyatga oid)
O'lim	o'lim	ajali yetdi, ketib qoldi	30	Evfemistik, yumshatilgan
Hayot	tiriklik	yashovchan	60	Ijobiy

Xulosa. O'zbek lisonida "hayot–o'lim" oppozitsiyasi antonimik juftlik sifatida mavjud bo'lsa-da, u faqat ikki qarama-qarshi ma'noning yig'indisi emas, balki yadro va periferiyaga ega murakkab leksik-semantik tizimdir. Hayot konsepti vaqt, davomiylik va ijobiy aksiologiya bilan ko'proq bog'lanadi, o'lim konsepti esa yakuniylik, pragmatik ehtiyotkorlik va evfemistik kodlash orqali ifodalanadi. Baholovchanlikdagi asimmetriya madaniy etiket va kognitiv iqtisod omillari bilan izohlanadi. Shu bois mazkur konseptni o'rganishda faqat yadro leksemalar bilan cheklanmay, periferiya birliklari va ularning janr hamda kommunikativ vaziyatga bog'liqligini hisobga olish zarur.

Tadqiqot natijalari konseptologiya, uslubiyat va leksikografiya uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Xususan, "hayot–o'lim" maydonining periferik birliklari va evfemizmlarini janr hamda vaziyat bo'yicha tavsiflash tematik yoki uslubiy lug'atlar tuzishda asos vazifasini o'tashi mumkin. Kelgusida mazkur kuzatuvlarni kengaytirilgan korpus materiali asosida tekshirish chastota ko'rsatkichlarini aniqlashtirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 384 б.
2. Қўнғуров Р. О. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 320 б.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 1966. 608 с.
4. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. New York: Oxford University Press, 1992. 487 p.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент: Фан, 2007. 560 б.